

GLOBALIZACIJA DRUŽBENE REPRODUKCIJE: SKRBTVENI DEFICIT IN GLOBALNE VERIGE SKRBI**

Povzetek. Članek obravnava družbeno reprodukcijo znotraj globaliziranega sveta, v katerem opazuje njeno preoblikovanje pod vplivom transnacionalnih ženskih migracij v smeri jug-sever, povečanega zaposlovanja žensk in neoliberalne politike v razvitem in manj razvitem svetu. Ugotavlja vse bolj zaznaven pojav transnacionalizacije, privatizacije in komodifikacije družbene reprodukcije. Posebno pozornost usmeri na globalne verige skrbi kot nove transnacionalne prostore skrbi, ki kažejo na neposredno medsebojno povezanost in odvisnost gospodinjstev iz različnih predelov sveta. Opozori na njegove večznačne, celo nasprotujoče si posledice na ravni gospodinjstev in predstavi možne strategije reševanja posledic globaliziranega reproduktivnega dela.

Ključni pojmi: družbena reprodukcija, skrb, skrbstveni primanjkljaj, migracije, globalizacija

Skriti aspekti globalizacije

Večina razprav o globalizaciji namenja vprašanju spola in skrbstvenega dela malo pozornosti, čeprav so ženske osrednje udeleženke v globalizaciji, s katero se povezuje kriza skrbi po vsem svetu. Skrbstveno delo ustvarja dnevne življenjske pogoje za zagotavljanje zdravja in dobrega počutja ljudi¹ ter je neizogiben pogoj za nadaljevanje sleherne družbe, tudi za reprodukcijo sodobnega globaliziranega kapitalizma. Ker pa skrb za preživetje posameznikov in družin še vedno razumemo kot odgovornost družine, ne pa kot bistveni element družbene strukture kot celote, ostaja ta dejavnost nevidna tudi v novem transnacionalnem prostoru, v katerega se pomika v zadnjih letih. Globalizacija ni odvisna le od sprostitve kapitala in pretoka informacij,

* Dr. Zdenka Šadl, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

¹ Skrbstveno delo vključuje po eni strani skrb za dom in njegovo vzdrževanje ter s tem povezana domača opravila, kot so pranje, priprava obrokov, popravila oblačil, po drugi strani pa skrb za druge, kot so nega in varstvo otrok, negovanje bolnih, pomoč starim in invalidnim osebam. V literaturi o skrbstvenem delu se pogosto uporablja tudi izraz reproduktivno delo, ki zajema delo, povezano po eni strani z vzgojo in skrbjo za otroke, po drugi strani pa z gospodinjstvom, skrbjo in nego, ki so nujni za vzdrževanje ostalih družinskih članov. (Zimmerman, et al, 2006: 4, 13).

temveč tudi od rekrutiranja, sodelovanja in neredko tudi od izkoriščanja delovnih migrantk iz tretjega sveta, ki se v razvitem zaposlujejo kot družinske delavke (*domestic workers*). Za razumevanje spolne označenosti globalizacije je torej potrebno raziskati nevidno skrbstveno delo, ki ga v neplačani in plačani obliki po vsem svetu v glavnem opravljajo ženske (Mattingly, 2001; Ehrenreich in Hochschild, 2003; Romero, 2002; Perrenas, 2001). Skrbstveno delo je v globaliziranem gospodarstvu vse bolj poblagovljeno – neformalno delo opravljeno znotraj zasebnega doma je razstavljeno na specifične naloge in organizirano v storitve, ki se izvajajo na trgu proti plačilu.

Mednarodne migrantke so pomembne delavke na globalnem trgu (glej tudi Hrženjak, 2007), na katerem, kot ponudnice neformalnih plačanih skrbstvenih storitev, zapolnjujejo skrbstveno vrzel, katero na razvitem Severu povzroča in/ali intenzivira več dejavnikov: povečana participacija žensk na trgu delovne sile; demografski trendi, ki se kažejo v nizki stopnji rodnosti ter splošnem povečanju pričakovane življenjske dobe, ustrežajočem staranju prebivalstva in pritiskih na sisteme socialnega varstva; nadaljnja 'nuklearizacija' družine in krčenje socialne države ter ekonomska deregulacija kot načelo neoliberalizma. Migrantke s svojim odhodom v tujino in stalno naselitvijo v državah sprejemnicah ustvarjajo podobne skrbstvene vrzeli v lastnih državah.

Ti procesi spodbujajo nove transnacionalne prakse in stile življenja, od novih načinov organiziranja migracijskih družin na manj razvitem Jugu (oblikovanje tim. transnacionalnih družin, ki rešujejo lastne skrbstvene primanjkljaje, transnacionalno materinstvo ali materinjenje na dolge razdalje in preusmerjeno ali premeščeno materinjenje) (Parrenas, 2006; Chang 2006; Hondagneu-Sotelo in Avila, 1997; Hochschild, 2000) do nomadskega življenja, sestavljenega iz 'tukaj' in 'tam' ali tim. dvojne navzočnosti (v državi sprejemnici in državi izvora), značilne za migrantke iz postkomunističnih držav Vzhodne Evrope (Morokvasic, 2004). Vprašanja, ki se navezujejo na transnacionalna življenja delovnih migrantk in posledice odliva skrbstvenih delavk za njihove družine in družbo kot celoto (v razvitem in manj razvitem svetu) stopajo v ospredje feminističnih pristopov k globalizaciji, ki razkrivajo skrite vidike sodobnih ženskih migracij in nove globalne dinamike (Parrenas, 2001; Zimmerman et al, 2006). Globalizacija ni le širjenje institucij in komunikacijskih omrežij – v kontekstu naše razprave je predstavljena kot nova medsebojna povezanost in odvisnost med zasebnimi gospodinjstvi, ki ustvarjajo nove globalne družbene hierarhije.

Globalizacija ženskih migracij in družbene reprodukcije

Transfer skrbstvenega dela ni povsem nov pojav: aristokratske in meščanske žene so svoje delo v gospodinjstvu več stoletij nadomeščale z delom

služabnic, ki so prevzele najtežja in najbolj umazana dela, vključno s skrbjo za otroke in ostarele družinske člane (Cox, 2007; Hoy, 1996; Palmer, 1989). Družbena reprodukcija je tudi danes v večini držav stratificirana dejavnost, ki vključuje in reproducira spolne, razredne ter rasne in etnične neenakosti (glej na primer Mattingly, 2001). V pogledu družbenih delitev in neenakosti med tistimi, ki (proti plačilu) skrbijo za druge v zasebnih gospodinjstvih in tistimi, ki teh aktivnosti ne izvajajo (ali pa jih v manjši meri), ni bistvenih zgodovinskih razlik.

Zgodovinsko gledano, so ženske po vsem svetu tudi v preteklih stoletjih zapuščale svoje domove v iskanju ekonomskih priložnosti, ki jih je nudilo plačano reproduktivno delo pri premožnejših družinah. Vendar je bila to običajno emigracija znotraj dežel ali regij, pogosto iz ruralnih v bolj urbana področja (Ehrenreich in Hochschild, 2003), čeprav se je obsežna transnacionalna ekonomija skrbstvenih storitev razvila že vsaj v 19. stoletju (Yeates, 2004: 82). Novost v iskanju zaposlitve v zasebnih gospodinjstvih danes predstavljata globalizacija in intenzifikacija teh procesov: z naraščanjem obsega transnacionalnih migracij žensk je feminizirano reproduktivno delo (dokončno) postalo del globaliziranega gospodarstva. Poglobljanje ekonomskih, tehnoloških, političnih in drugih povezav med državami pravlja v Zahodno Ameriko, Evropo, industrializirajoče države Azije in z nafto bogate države Srednjega Vzhoda vse več in več imigrantk iz celega sveta.

Ženske migrantke so bile v 60-ih in 70-ih letih 20. stoletja nevidne, saj so teorije mednarodnih migracij predpostavljale, da moški migrirajo, ženske, kot ekonomsko odvisne od moških in umeščene v sfero doma, pa ne. V optiki klasične migracijske teorije je ženska migrirala le kot žena-moža (migrantke se naknadno pridružijo moškimi migrantom zaradi združitve z družino), ne pa samostojno in po lastni iniciativi. Domnevno pasivnost in marginalizirano vlogo žensk v migracijskih procesih problematizirajo novejšje študije migracij, vključno s feminističnimi raziskavami v 70-ih in 80-ih letih 20. stoletja (Boyd and Grieco, 2003; Freedman, 2003). Drugače konceptualizirane študije so dokazovale, da so migrantke, ki so migrirale zaradi združitve družine, v družbah sprejemnicah bile vedno ekonomsko aktivne; po drugi strani pa so pokazale, da mnogo žensk zaradi ekonomskih in drugih razlogov migrira neodvisno od družine.

Tendenca v smeri enake udeležbe moških in žensk v migracijskih tokovih ni nova, celo v letu 1960 so ženske predstavljale 47% vseh migrantov – feminizacija migracij torej ni nekaj povsem novega. Vendar v zadnjih 40-ih letih število migrantk v večini regij sveta stalno rahlo narašča; delež žensk v migracijskih tokovih je upadel samo v dveh regijah – Severni Afriki in Južni Aziji (Kofman in Raghuram, 2004: 4). Delež žensk znotraj populacije mednarodnih migrantov je leta 1990 znašal 48%, leta 2000 pa skoraj 49% (Jolly in Reeves, 2005: 6). Število migrantk v svetu je od leta 1965 do leta 1990 naraslo

za 63%, v primerjavi z moškimi je to 8% več (Oishi, 2002). V ZDA je bilo leta 1998 med novo sprejetimi imigranti 53,5% žensk. Leta 2000 je bilo v Evropi (52,4%) in ZDA (51%) več migrantk kot migrantov (Boyd, 2003). Danes predstavljajo migrantke več kot polovico svetovne migracijske populacije (Zlotnik, 2003), predvsem v Evropi, Latinski Ameriki in nekdanjih državah Sovjetske zveze (World Migration, 2005, IOM). Dvig stopnje ženske imigracije na globalni ravni je delno povezan s sprejetjem politike ponovne združitve z družino, ki ženskam omogoča, da se pridružijo možem, otrokom in staršem, kateri so emigrirali (Misra in Merz, 2004) – tako se oblikujejo migracijske družine v ciljnih državah migracije. Vedno večji delež pa jih migrira samostojno zaradi iskanja dela in ne v spremstvu moža ali očeta (Oishi, 2002; Hochschild, 2003). Odločitev za migriranje se ne oblikuje nujno v sklopu družine/gospodinjstva, ampak se za preseljevanje pogosto odločijo ženske same.²

Migrantke prihajajo na sever zlasti iz gospodarsko nerazvitih držav. K ekonomskim migracijam jih spodbujajo višja plačila za enako delo, ki ga opravljajo v izvornih državah (Song, 2004: 138; Ogaya, 2004: 180). Zaslužek pošiljajo svoji družini, da (bolje) preživi. Migracije (poročenih) žensk na primer iz Filipinov in Šri Lanke so motivirane z dejstvom, da so ženske zadolžene za družinski proračun in organiziranje finančnih načrtov za otroke in druge družinske člane, zaradi česar so prav one tiste, ki najbolj občutijo njihove finančne potrebe (Oishi, 2002: 3, 12).

Po drugi strani je zlom komunističnih režimov odprl novo fazo v evropskih migracijah. Migracije v evropskem prostoru niso (več) moško dominirajoče; postkomunistična tranzicija je sprožila val migracij iz Vzhodne in Srednje Evrope, v katerih se povečuje delež žensk, ki iščejo zaslužek v Zahodni in Južni Evropi. Migracijo žensk iz Vzhodne Evrope spodbuja dediščina državnega socializma, ki je po eni strani institucionalizirala nekatere oblike enakosti med spoloma in plačano zaposlitev žensk postavila kot normo, po drugi strani pa ni odpravila razmerij moči med spoloma. Ko so številne delavke z zlomom komunističnih gospodarstev izgubile zaposlitev, so – v vlogi (ekonomskih) skrbnic družine – poiskale delo v tujini (Morokvasic, 2004: 13). Po drugi strani Ishkhanianijeva (2002) ugotavlja, da se je delež žensk iz nekdanjih držav Sovjetske zveze v mednarodnih delovnih migracijah pričel povečevati – kljub težkim ekonomskim pogojem post-sovjetskega življenja – šele po letu 1997.

V ženskih migracijah iz Vzhodne Evrope je opazen pojav kratkotrajne transnacionalne mobilnosti, v katerih se migrantke v ciljnih državah ne

---

² Raziskava Oishijeve (2002: 12–13) je pokazala, da večina žensk v tretjem svetu sama sprejme odločitev, mnoge med njimi se sploh ne posvetujejo z družinskimi člani in svojo odločitev prikrivajo vse do odhoda. Tretjina Filipink in ena šestina Šri Lančank zapusti deželo kljub nasprotovanju moža ali staršev.

naselijo, ampak prakticirajo krožne ali povratne migracije z večkratnimi obdobji vračanja v izvorno območje (Hess in Puckhaber, 2004). Te visoko mobilne migracijske strategije, ki ustvarjajo nove transnacionalne življenjske stile in kulture, rušijo uveljavljeno predstavo o migraciji kot enosmernem procesu emigracije in imigracije ter omogočajo večjo prožnost in kontinuiteto reproduktivnega dela migrantk v državi izvora.

Ženske delovne migracije so postale ne le globalizirane, intenzificirane in v primeru postkomunističnih, transnacionalnih migracij v Evropi tudi bolj fluidne in fleksibilne, ampak v zadnjih treh desetletjih tudi vse bolj diverzificirane. Delo, ki ga večina migrantk opravlja v državah gostiteljicah, je omejeno na tradicionalno ženske poklice, kot so medicinske sestre, gospodinjske pomočnice, varuške, skrbnice starejših, zaposlujejo pa se tudi v tekstilni in oblačilni industriji (tovarnah) ter v zabavni in spolni industriji (Boyd in Grieco, 2003; Oisho, 2002: 1). V 70-ih in 80-ih letih 20. stoletja je bila pozornost usmerjena na migracije žensk, ki so se zaposlovale v industriji v zahodnih in drugih bogatih družbah (na primer zalivske države) ter v proste industrijske cone, danes pa je njihova prisotnost v industriji prezrta zaradi premika k storitvam in povečevanja povpraševanja po plačanem skrbstvenem delu v zasebnih gospodinjstvih (Kofman in Raghuram, 2004: 4). Čeprav se migrantke še vedno zaposlujejo v industriji (glej na primer Afsar, 2004: 175), je več raziskovalne pozornosti namenjene njihovem delu v zasebnih gospodinjstvih razvitega sveta.

Povpraševanje po plačanem skrbstvenem delu v razvitih družbah pojasnjuje trend naraščanja individualnih in zmanjševanja družinskih migracij žensk iz manj razvitega sveta. Nekatere ciljne države migracije, na primer bogate zalivske države, predpisujejo višino minimalne plače, pod katero migrirajoči delavki/delavcu s seboj ni dovoljeno pripeljati družine. Večina družinskih delavk ne zasluži takšne minimalne plače, zato ne pridobijo vize, ki je potrebna za pridružitve družine (Shah, 2004: 183-4). Poleg tega je v nekaterih postkolonialnih državah (na primer Franciji) in regijah (npr. Latinski Ameriki) (Barbosa, 2007) še vedno razširjena tradicija *'live-in'*, ko družinska delavka stanuje pri svojih delodajalcih, njihova soba pa je običajno zelo majhna in zadostuje le za delavko.

Trend h globalizaciji reproduktivnega dela potrjujejo statistični podatki iz številnih držav. Na primer, po podatkih Inštituta nacionalne socialne varnosti v Italiji se je delež imigrantov v plačanem reproduktivnem delu z 27% leta 1994 povečal na 83% leta 2003. Večina gospodinjstev delavk in negovalk prihaja iz Ukrajine, Romunije, Filipinov, Ekvadorja, Moldavije in Peruja, kar dobro ilustrira resnično globalno naravo ženske imigracije, ki je usmerjena v skrbstveno in gospodinjstvo delo (Misra in Merz, 2004: 7).

Politična ekonomija skrbstvenega dela

Globalizacija in intenzifikacija ženskih migracij sta delno povezani s spremenjeno ideologijo družine in spolov ter z liberalizacijo žensk v razvitih zahodnih družbah, kjer se srečujejo s povečano ekonomsko aktivnostjo žensk zunaj doma (Ehrenreich in Hochschild, 2003; Gregson in Lowe, 1994; Cohen, 1998; Elfring, 1989; Hochschild, 2003). V zadnjih desetletjih posebej narašča število žensk v profesionalnih poklicih in na menedžerskih delovnih mestih (Gregson in Lowe, 1994). Ženske, zaposlene s polnim delovnim časom, zlasti tiste na višjih delovnih položajih, vlagajo veliko energije in časa v izgradnjo kariere, kar – ob bistveno nespremenjeni spolni delitvi skrbstvenega dela – ustvarja konflikt med družinskim in poklicnim življenjem. Transfer tega dela na druge ženske nastopa kot strategija usklajevanja poklicnih in družinskih dolžnosti ter kot možnost povečevanja dohodkov gospodinjev. Breme skrbstvenega dela, ki so ga v večjem delu 20. stoletja nosile polno zaposlene gospodinje, se je, zlasti v gospodinjstvih dvokariernih parov, z ramen *primarnih skrbnic* preneslo na *sekundarne skrbnice*. Hišne pomočnice, varuške, *au pairs* in negovalke ostarelih ter bolnih članov družine, pogosto zaposlene kot skrbnice za polni delovni čas, blažijo skrbstveni deficit, ki ga sodoločajo časovno in psihološko intenzivne kariere v zahodnem svetu.

Poleg naraščajočega zaposlovanja žensk iz srednjega razreda ustvarjajo skrbstveni deficit tudi politično ekonomski pogoji, ki jih ustvarja neoliberalna politika v družbah sprejemnicah. Neoliberalna ideologija vidi v socialni državi, predvsem zaradi pritiska globalizacije, oviro za ekonomski razvoj, saj naj bi izdatki za socialno varnost zavirali doseganje maksimalnega iztržka podjetniške aktivnosti in posledično onemogočali gospodarsko rast. Prestrukturiranje socialne države (pogojeno z interesi kapitala), s katerim so v zadnjih desetletjih politični akterji poskušali znižati stroške družbene reprodukcije, je vodilo v skrčenje socialnih izdatkov in skrbstvenih storitev, marketizacijo skrbstvenih storitev, ki jih opravlja država (izločanje storitev in umikanje javnega sektorja iz zagotavljanja in izvajanja socialno varstvenih storitev), ter privatizacijo individualnega in družinskega preživetja (prenos odgovornosti za zagotavljanje dobrin in storitev od države na akterje iz zasebnega profitnega, neprofitnega in volonterskega sektorja). Z umikanjem države iz preskrbe javnih dobrin in socialnih storitev pa se je odgovornost za zagotavljanje oskrbe ponovno prenesla tudi na neformalne akterje, predvsem družine in druga socialna omrežja. Največji pritisk zaradi zmanjšanja javnega sektorja in državne podpore delavcem občutijo znotraj neformalnega sektorja ženske, saj so predvsem one tiste, od katerih se pričakuje, da bodo zadovoljile potrebe družinskih članov po skrbi in s svojim skrbstvenim delom neposredno subvencionirale neoliberalne gospodarske sisteme. Ta pritisk pa ne ustvarja skupne usode, ki bi združevala vse ženske,

nasprotno – ustvarja nove delitve znotraj širše kategorije spola. Neoliberalno ekonomsko prestrukturiranje je namreč povzročilo znižanje mezd in povečanje dohodkovne neenakosti, ki so tlakovale divergentne poti reševanja skrbstvenega deficita v družinah: gospodinjstva z boljšim ekonomskim položajem prenašajo breme pri zagotavljanju skrbi za družinske člane na ženske iz delavskih razredov. Slednje zaradi nizkih plač, brezposelnosti oz. revščine podpirajo oskrbo in blaginjo drugih družin, pri oskrbi lastne družine pa se lahko večinoma zanašajo samo na svojo lastno delovno silo. Kljub umikanju javnega sektorja je reproduktivno delo v razvitejših državah torej opravljeno – v obliki neformalnega plačanega, a tudi neplačanega (delodajalke še vedno opravijo del) skrbstvenega dela.

Imigrantke ponujajo, v primerjavi z domačimi ponudnicami dela, fleksibilno in poceni delovno silo, po kateri obstaja močno povpraševanje v – pod pritiski neoliberalizacije – nastalih družbenoekonomskih in političnih razmerah. Z zaposlovanjem imigrantk v zasebnih domovih se pogloblja privatizacija skrbstvenega dela in država ohranja nezavezanost kolektivni odgovornosti za družbeno reprodukcijo. Globalizacija skrbstvenih storitev tako dobro ponazarja prilasčanje dela žensk s strani države in odseva ter utrjuje spolno označeno naravo vseh nacionalnih skrbstvenih/oskrbovalnih sistemov.

Uvoz družinskih delavk je večji v državah s konservativno-korporativističnim tipom sistema blaginje (manjše kolektivno zagotavljanje blaginje), in sicer v južnoevropskih državah in ZDA, ter manjši v državah z bolj močnim javnim/državnim sektorjem (velikodušne socialne države) in večjo institucionalno podporo družini v smislu usklajevanja poklica in zasebnosti ter nižjimi dohodkovnimi neenakostmi. Primer slednjih je Švedska, ki zaposluje izjemno majhno število družinskih delavk, kar odraža radodarne socialne politike (na primer univerzalno varstvo za otroke), bolj egalitarno razredno strukturo in manj delovnih ur (Misra in Merz, 2004: 10). Nasprotno velja za južnoevropske države, da se ob slabo razviti socialni skrbi in slabljenju neformalnih virov pomoči v zadnjih letih oblikujejo nove, tržne rešitve za zadovoljevanje skrbstvenih potreb. Italija, ki ni razvila močnih javnih storitev in zasebnega izvajanja storitev, usmerjenega neposredno na družine, je v devetdesetih letih 20. stoletja zaradi zmanjševanja neformalnih oblik opore in vztrajnega pomanjkanja formalnih storitev razvila razširjen skrbstveni trg ter povečala komercialno produkcijo storitev, pri kateri igrajo pomembno vlogo migrantke, zlasti iz Latinske Amerike, Vzhodne Evrope in Afrike (Da Roit, 2007; Dawn, 2006). Pri ponudbi skrbstvenega dela v južnoevropskih državah sodelujejo tudi družinske delavke, med tistimi, ki živijo na domu svojih delodajalcev pa močno prevladujejo mednarodne migrantke. Prav velik priliv migracij, usmerjenih na področje neformalnega skrbstvenega dela je pripomogel k znižanju plačil, kar ima 'koristen' učinek za širši krog ljudi, saj je najem skrbnice, ki živi v istem gospodinjstvu (*live-in*) dostopen

tudi družinam iz nižjega srednjega razreda (kar velja tudi na primer za Brazilijo) (Barbosa, 2007: 25, op 1). Tudi za ZDA je značilno, da si družine bolj kot kdajkoli v zgodovini zagotavljajo storitve na trgu, kjer skrbstvene storitve ponujajo imigrantke³ (Parrenas, 2001; Ibarra, 2002: 319).

Na mednarodno delitev skrbi vpliva neoliberalizacija tretjega sveta, ki od sedemdesetih let 20. stoletja oblikuje kontekst držav izvora migrantk s politikami strukturne prilagoditve (Ibarra, 2002), katerih izhodišče je bilo zmanjšanje socialnih/blaginjskih programov, refamilizacija (poudarek na družini kot primarni akterki pri zagotavljanju skrbstvenih potreb) in deregulacija trga dela. Travmatične posledice ekonomske politike neoliberalizacije (uničenje lokalnega poljedelstva, izguba služb v javnem sektorju, znižanje mezd, visoka stopnja brezposelnosti, ukinjanje zdravstvenih in varnostnih standardov, slabljenje pogajalske moči neizučene delovne sile itd.) in novih socialnih programov (zmanjšana socialna varnost) (Hochschild, 2000) so spodbudile povečane migracijske tokove v smeri jug-sever (Zlotnik, 1995).

Z migracijami žensk odteka delovna sila, ki skrbi za otroke, stare in bolne v izvornih območjih manj razvitih držav. Presahnitev skrbstvenih resursov je razvidna tako v javni sferi (na primer migriranje zdravstvenih delavk)⁴ kot v zasebni sferi skrbi (odhod mater in žensk v drugih družinskih vlogah). Skrbstveni primanjkljaj v zasebni sferi ustvarja situacijo, v kateri se morajo gospodinjstva kontinuirano na novo (iz)pogajati oziroma odločati o alokaciji odgovornosti za domača opravila, za vzgojo in varstvo otrok ter za skrb za druge družinske člane, potem ko so jih zapustile ženske. Njihov odhod in fizična odsotnost pa ne pomeni, da so izgubile stik s svojimi družinami – povezave z družino se ohranijo, vzpostavijo pa se nove oblike upravljanja z gospodinjstvom in zagotavljanja potreb družinskih članov brez fizičnega stika. Oblikujejo se transnacionalne družine/gospodinjstva, v katerih pridobita upravljanje družinskega blagostanja in načini pripadanja/zavezanosti dimenzije, ki presegajo nacionalne meje. Kot kažejo raziskave (Hochschild 2004; Gamburd 2000; Escrivá 2005; Salazar Parrenas 2005; Herrera 2005), za otroke mater, ki migrirajo, neposredno skrbijo očetje in druge ženske iz družinskih/sorodstvenih omrežij. Skrb mater ne presahne, pride le do sprememb v modelu skrbi – mesto neposredne prisotnosti skrbnice prevzame zagotavljanje finančnih sredstev, ki jih matere pošiljajo svoji družini. Oblikovanje dislociranih, transnacionalnih družin, žensko prevzemanje

³ Hochschild (2003) ugotavlja, da zaposlenim ženskam v ZDA (kjer je zaposlenih 72% žensk) primanjkuje časa za gospodinjsko in skrbstveno delo; ker so tudi njihove matere pogosto zaposlene in ne morejo ponuditi pomoči družini svojih odraslih otrok, ostaja najem plačanih družinskih delavk pogosto edina možnost rešitve skrbstvenega deficita.

⁴ Slovit primer je povezan z rekrutacijo afriških medicinskih sester, ki z imigracijo v Evropo, zlasti v Veliko Britanijo, ustvarjajo resno pomanjkanje zdravstvenega osebja v izvornih območjih (Zimmerman et al, 2006: 16–17; McNeil-Walsh, 2004: 121).

moških vlog (skrb za materialne vidike preživetja družine) in udeležba moških v procesu reorganizacije skrbi v družini naznanjajo določene premike v razmerjih med spoloma in vzpostavljanje novega spolnega reda.⁵

Odsotne matere v nekaterih primerih nadomeščajo tuje ženske – notranje migrantke. Zunanje/mednarodne in notranje migracije so torej medsebojno povezane – prve ustvarjajo povpraševanje po notranji migracijski delovni sili. Na primer, ko ženske iz Filipinov migrirajo v Evropo, Hong Kong ali drugam, kjer opravljajo delo varuške ali gospodinjske pomočnice, običajno pustijo otroke doma, v izvorni državi. Skrbstveno krizo, ki jo s tem soustvarijo, rešujejo z zaposlitvijo drugih žensk. Slednje z motivom izboljšanja družinske finančne situacije migrirajo iz ruralnih v urbana območja, tako se ustvarjajo zapletene hierarhije medsebojne odvisnosti in privilegijev, imenovane tudi globalne verige skrbi (Parrenas, 2001; Ehrenreich and Hochschild, 2003).

Globalne verige skrbi

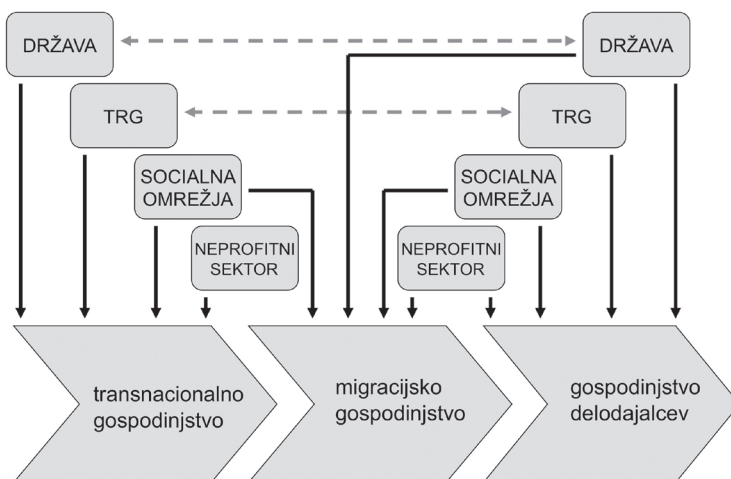
Povečano povpraševanje po reproduktivnem delu v razvitem svetu na eni in mednarodna ponudba skrbstvenih storitev na drugi strani ustvarjata tim. globalne verige skrbi. Pojem globalne verige skrbi opisuje spolne, razredne in etnične delitve, ki strukturirajo nacionalne in mednarodne ekonomije skrbi, in predstavlja mejnik v teoretiziranju odnosa med globalizacijo, migracijami in skrbjo. Globalne verige skrbi v najsplošnejšem smislu medsebojno povezujejo ljudi (gospodinjstva), države in ekonomijo na svetovni (globalni) ravni, po Hochschildovi (2000: 131) pa jih v ožjem smislu razumemo kot »nize osebnih vezi med ljudmi, ki se raztezajo po vsem svetu in temeljijo na plačanem oziroma neplačanem skrbstvenem delu«. Mednarodno trgovanje z družinskimi delavkami⁶ obravnavamo z metaforo verige, ki opisuje medsebojno povezane člene, pri čemer sta oblika in struktura vsake verige skrbi odvisni od števila, socialno-geografske razširjenosti in intenzivnosti neposrednih povezav med udeleženci verige skrbi – gospodinjstvi oz. imigrantskimi družinskimi delavkami, ki zaposlujejo druge imigrantske delavke. Nekatero verigo skrbi se raztezajo od ruralnih k urbanim področjem znotraj ene države, druge vznikajo v revnih državah in se končujejo v bogatejših; pogosto potekajo tudi preko tranzitnih držav. Verige so neposredno povezane z razpoložljivimi sredstvi delavke, revščino države

⁵ Zamenjavo vlog simbolizira odločitev žensk za migriranje in iskanje zaposlitve v tujini, saj je bila to običajno praksa moških; ženske novo družinsko vlogo uresničujejo tako, da družinam pošiljajo denar, ki ga zaslužijo v tujini. Oboje kaže na povečano individualno in finančno avtonomijo žensk.

⁶ Globalne verige skrbi niso povsem nov pojav. Obsežna transnacionalna ekonomija skrbstvenih storitev je obstajala najmanj v 19. stoletju, ko je prispevala k procesu industrializacije v državah izvora in državah sprejema na način, ki ga opazimo tudi v sodobnih strategijah industrializacije določenih azijskih dežel (Yeates, 2004: 82).

izvora in odzivnostjo države sprejemnice glede združitve družine imigrantskih delavk. Migriranje v države prvega sveta je odvisno od finančnih sredstev, s katerimi razpolagajo ženske, kar pomeni, da v tujino emigrirajo predvsem premožnejše delavke, ki revnejšim ženskam prepuščajo (proti občutno nižjemu plačilu, kot ga same prejemajo v državi sprejemnici) skrbstveno delo v lastnih družinah. Takšen vzorec migracije (oblika globalne verige) je bolj verjeten v primerih, ko so imigrantske delavke neprijavljene in nezakonito bivajo v ciljnih (ali pa tranzitnih) državah ali emigrirajo v države, ki ne dovolijo, da s seboj pripeljejo otroke ali druge družinske člane. Tipičen primer globalne verige je naslednji: starejša hči iz revne družine v državi tretjega sveta skrbi za svoje sorojence (prva vez ali člen v verigi), medtem ko njena mati dela kot varuška otrok matere, ki je migrirala v državo prvega sveta (druga vez ali člen v verigi), ta pa skrbi za otroka v družini v razviti državi (končni člen) (Hochschild, 2000).⁷ Možna je tudi druga oblika verige: na primer, babica iz Peruja emigrira v Španijo z namenom oskrbe svojih vnukov, medtem ko njena hči opravlja delo gospodinjske pomočnice v španskih zasebnih gospodinjstvih (Escrivá, 2005). Za celostno sociološko obravnavo globalnih verig skrbi, v katero se na tem mestu ne bomo globlje spuščali, pa je potrebno upoštevati povezave med verigami skrbi (mikro raven) in entitetami, ki se nahajajo na mezo (socialna omrežja, skupnost) in makro (država, trg) ravni družbenega življenja. Pri obravnavi teh povezav je mogoče uporabiti naslednji poenostavljeni model:

Shema 1: GLOBALNE VERIGE SKRBI: MIKRO, MEZO IN MAKRO RAVEN

⁷ Verige skrbi lahko povezujejo tudi ruralna in urbana področja znotraj iste revne države, bolj kompleksne verige pa se začnejo v eni revni deželi in se razširijo na nekoliko manj revno deželo in se končajo v bogati.

Analiza globalnih verig skrbi se večinoma osredinja na neizučeno migracijsko delovno silo, zaposleno na področju neformalne skrbi v zasebnih gospodinjstvih. Takšna zožitev koncepta verig skrbi otežuje pojasnjevanje različnih struktur verig skrbi, ki se vežejo na različne skupine skrbstvenih delavk (in vrste skrbi) ter tako omejuje domet raziskovanja migracijskega skrbstvenega dela, zlasti če upoštevamo značilnost sodobnih migracij – povečevanje števila izučenih delovnih migrantov oziroma migrantk. Kot del globalnih verig skrbi lahko torej, poleg družinskih delavk v zasebnem domu, obravnavamo tudi bolj izučene skrbstvene delavke različnih poklicnih profilov, to so medicinske sestre, socialne oskrbovalke na domu v okviru socialnih storitev, negovalke, vzgojiteljice, učiteljice, nune in spolne delavke, ki se zaposlujejo na področjih skrbi kot so socialna skrb, zdravstvena nega in varstvo, izobraževanje, spolnost, religija (Ehrenreich and Hochschild, 2003; Yeates, 2004; McNeil-Walsh, 2004; World Migration, 2005, IOM: 232; Pérez Orozco, 2009: 9). Domnevamo, da obstajajo nezanemarljive razlike med globalnimi verigami skrbi, ki vključujejo na primer medicinske sestre ali negovalke, zaposlene v različnih oblikah institucionalnega varstva, ki jih izvajajo bodisi javne službe ali zasebna podjetja, in verigami, ki jih sestavljajo varuške na domu in jih zaposlujejo individualna gospodinjstva. Prav tako se razlikujejo verige skrbstvenih storitev, ki jih organizirajo in izvajajo: ponudniki, ki opravljajo pridobitno (profitno) ali nepridobitno dejavnost; različna globalna religijska skrbstvena omrežja (na primer dobrodelne in socialne katoliške in islamske ustanove ter organizacije); religijski in sekularni oskrbovalci itd. Zaznati je mogoče tudi medsebojno povezovanje ločenih globalnih verig skrbi; kot navaja Yeates (2004: 82) so Irske nune v 19. in 20. stoletju v globalnem merilu zagotavljale – znotraj blaginjskih in izobraževalnih projektov, za izvajanje katerih so jih angažirali religiozni redi – obsežna omrežja socialne, zdravstvene in drugih vrst opor za irske migrantke, ki so bile same zaposlene v sektorju skrbstvenih storitev kot služabnice, varuške, medicinske sestre in učiteljice. Poleg upoštevanja različnih kategorij migracijskih skrbstvenih delavk oziroma vrst skrbstvenega dela (formalno, neformalno), stopenj njihove izučenosti, poklicnih položajev in delovnih okolij, ki razširijo teoretski okvir za analizo mednarodnega trgovanja s skrbstvenimi delavkami, je potrebno koncept globalnih verig skrbi razširiti še na migrantke brez otrok. V literaturi se uporaba koncepta omejuje v glavnem na primere mater z odvisnimi otroki, ki prenašajo skrb za njih na najeto delovno silo, čeprav so družinski statusi in vloge, ki jih imajo migrantke različni. Mnoge med njimi (še) niso poročene, so brez (odvisnih) otrok, imajo pa skrbstvene obveznosti do ostarelih staršev in drugih družinskih članov, zato je s konceptom verige skrbi smiselno proučiti, kako se te obveznosti spreminjajo z migracijskimi procesi. Migracije na daljše razdalje, ko se migrantke v tuji državi naselijo za daljše obdobje ali celo za stalno transformirajo način, na

katerega se skrb izvaja, resurse, ki so dostopni pri oskrbi, način urejanja in razumevanja družine, materinstva in starševstva ter ne nazadnje tudi samo pojmovanje zagotavljanja kakovostne oskrbe. Globalne verige skrbi ustvarjajo številne in kompleksne, pozitivne in negativne učinke za vključena gospodinjstva ter njihove člane, ki jih lahko ponazorimo s spodnjo shemo.

Shema 2: UČINKI GLOBALNIH VERIG SKRBI NA GOSPODINJSTVA

V shemi vidimo, da se pozitivni učinki kopičijo predvsem v končnem členu verige, pri prejemnikih storitev, pri transnacionalnih gospodinjstvih se pojavlja skrbstvena in emocionalna vrzel, pri migracijskih gospodinjstvih pa tudi druge oblike družbene neenakosti.⁸ Primerjalno gledano je skrbstveni deficit manjši oz. so transformacije na področju skrbstvenega dela manj izrazite v nekdanjih komunističnih evropskih državah, saj migrantke z vračanjem v izvorno državo vzdržujejo kontinuiteto neplačanega reproduktivnega dela v lastnih družinah. Mednarodne delovne migracije žensk iz vzhodnoevropskih postkomunističnih držav, ki se zaposlujejo kot gospodinjske pomočnice ali oskrbovalke starih v zahodnoevropskih državah, so povezane s sistemom rotacije, ki migrantkam omogoča ne le optimizacijo možnosti za plačano delo, temveč tudi minizacijo ovir za opravljanje plačanega (v tujih družinah) in neplačanega (v lastnih družinah) dela. Sistem rotacije, ki ga vzpostavljajo in samoupravljajo migrantke po načelu solidarnosti,

⁸ Človeško ceno trgovanja s skrbstvenim delom naj bi plačali predvsem otroci migrantke (Hochschild, 2000, 2003), čeprav so z najemanjem varuške ogrožene tudi intimne vezi med starši in otroki, ki so pomembne za otrokov razvoj (Ehrenreich, 2003; Cheever, 2003). Več o emocionalni ceni mednarodne ekonomije skrbi bomo pisali na drugem mestu.

recipročnosti in medsebojnega zaupanja, pomeni, da se udeleženske zamenjujejo pri delu – regularnost zamenjevanja pri delu je določena s skrbstvenimi potrebami: delavko, ki ima bolnega otroka v izvorni državi, bo zamenjala druga delavka iz skupine (Morokvasic, 2004).

Sklep

V luči posledic, ki jih prinaša globalizacija reproduktivnega dela tako za zahodna gospodinjstva kot tudi za (transnacionalne) migracijske delavke in njihove družine iz tretjega sveta, je mogoče govoriti o več možnih strategijah reševanja pritiskov na reproduktivno delo, s katerimi se srečujejo zahodna gospodinjstva (Hochschild, 2003). Prvič, družba lahko pristopi k reproduktivnemu delu kot takšnim storitvam, ki so prvenstveno predmet tržne izmenjave in s stališčem, da naj takšno tudi ostane – alocirano na trgu dela, kjer se srečujejo iskalci zaposlitve ter delodajalke, ki iščejo pomoč v svojih zasebnih gospodinjstvih. Ta tržni pristop sovpada z zahtevami, da bi morale zahodne vlade odpraviti omejitve pri prostem pretoku tujih družinskih delavk v zahodne države in jim omogočiti večjo mobilnost, potem ko so enkrat sprejete v zahodno državo (Kofman, 2008). Drugič, zahodne in migracijske matere bi lahko sprejele odločitev o izstopu iz trga plačanega dela in ponovno prevzele celotno skrb za otroke in druge odvisne družinske člane ter gospodinjstvo. Takšen povratek žensk k vlogi gospodinje in primarne skrbnice pa je z današnje perspektive nerealen, saj se udeležba žensk v profesionalnem svetu dela ne kaže kot prehodna, temveč je postala permanentno stanje v večini držav po svetu. Prav tako nasprotuje ekonomskim razlogom, zaradi katerih zahodne ženske ohranjajo svojo plačano zaposlitev in zaradi katerih migrantke iščejo (boljše) zaposlitvene možnosti zunaj svojih gospodarsko manj razvitih držav (migracija kot strategija materialnega preživetja družine). Tretjič, zahodne vlade bi lahko z ustreznimi politikami in programi pripomogle k izboljšanju gospodarskega položaja v razvijajočih državah, iz katerih prihajajo migracijske delavke. Z novimi viri zaposlovanja, ki bi nudili boljše delovne pogoje, bi odpadli tudi finančni razlogi, zaradi katerih so ženske prisiljene zapustiti svoje družine in se (pogosto za stalno) naseliti v tujini. Pomanjkljivost te rešitve je v tem, da ne spremeni povpraševanja po reproduktivnem delu v razvitih državah – potreba zaposlenih mater po pomoči v gospodinjstvu ostaja nespremenjena. Četrta strategija reševanja problemov vključuje ekspliciten poudarek na vrednotah. Prizadeva si, da bi družba kot celota pozitivno vrednotila trg reproduktivnega dela, ki v položaju krize in deficita skrbi v razvitem (in tretjem) svetu ponuja prepotrebne storitve za družine. Ta strategija se usmerja na senzibiliziranje družbenih akterjev za družbeno in ekonomsko vrednost (plačanega) reproduktivnega dela z namenom, da bi premostili družbeno

podcenjujoč odnos do njega in ga ustrezno finančno ovrednotili. Od vlad in članov ter članic zasebnih gospodinjstev se pričakuje angažiranje pri zagotavljanju boljših delovnih in življenjskih možnosti in pogojev za migracijske delavke, da bi lahko slednje bolje poskrbele zase in za svoje družine. Države bi morale z imigrantsko politiko upoštevati potrebe/povpraševanje po neformalnem plačanem reproduktivnem delu, tuje družinske delavke pa iztrgati iz nevidnosti in neformalne ekonomije z dodelitvijo enakih zaposlitvenih in človekovih pravic, kot jih uživajo zahodne državljanke in državljani. Prav tako pomembno je, da bi moški in otroci prevzeli ustrezen del aktivnosti reproduktivnega dela v družini.

Med vsemi strategijami je najbolj praktična zadnja, saj predpostavlja, da je plačana zaposlitev zahodnih žensk (in tudi žensk iz tretjega sveta, o tem glej Beneria, 2007) permanentno stanje in ne začasen pojav. Opravljanje plačanega in neplačanega dela je za ženske zahtevno in težavno ter ustvarja številne napetosti in konflikte med obema vlogama. Najem družinskih delavk, ki prevzamejo del domačega bremena, je torej strategija reševanja teh konfliktov, a strategija na ravni individualnih gospodinjstev. Takšen individualiziran način reševanja skrbstvenega deficita s svojim širjenjem prispeva k *dvojni privatizaciji* družbene reprodukcije v pogojih globalnega neoliberalizma: prvič, odgovornost za zagotavljanje skrbi ostaja na ravni gospodinjstev in drugič, skrbstvene storitve se vse bolj kupujejo na (globalnem) trgu. Takšno intenzivirano privatizacijo družbene reprodukcije vidimo kot vračanje na 'staro rešitev' izogibanja javne odgovornosti na področju skrbstva s pomočjo nepravilne distribucije dela, o kateri smo govorili na začetku prispevka, a danes z jasno izraženo transnacionalno dimenzijo. Ob tem je treba tudi upoštevati, da je neformalno plačano skrbstveno delo v zasebnih gospodinjstvih, tako v razvitem kot manj razvitem svetu, še vedno težje dostopna gospodinjstvom z nižjimi dohodki (Misra in Merz, 2004: 2-3) in da njena dostopnost za pripadnike srednjih in višjih razredov v tretjem svetu (prav ti imajo največ vpliva na javne razprave in zakonodajne pobude) zavira družbene pritiske in napore za iskanje kolektivnih rešitev skrbstvene krize in deficita s pomočjo javnih politik (Beneria, 2007). Drugače povedano, najem migracijske delovne sile v zasebnih gospodinjstvih ne deluje kot nekaj magičnega, ne rešuje problemov, povezanih z oženjem socialno-skrbstvenih pravic tako v ciljnih kot izvornih državah. Lahko pa delovne migracije postanejo 'katalizator' zahtev po javni odgovornosti nacionalnih vlad ter po programih socialne pomoči.

LITERATURA

- Afsar, Rita (2004): Bangladesi Women's Entry into Overseas Manufacturing: New Signals and Policy Paradigms. *Feminist Review* 77 (1): 175–179.
- Barbosa, Lydia (2007): Domestic Workers and Pollution in Brazil. V Ben Campkin in Rosie Cox (ur), *Dirt. New Geographies of Cleanliness and Contamination*, 25–33. London in New York: I. B. TAURIS.
- Beneria, Lourdes (2007): Paid/Unpaid Work and the Globalization of Reproduction. *The International Working Group on Gender, Macroeconomics and International Economics, Working Paper Series 07-1*. Dostopno preko <http://www.econ.utah.edu/genmac/WP/07-1.pdf>, 1. 10. 2009.
- Boyd, Monica (2003): *International Labour Migration of Women: Past, Present and Future Challenges in North America and Europe*. United Nations. Division for the Advancement of Women. Dostopno preko <http://www.un.org/women-watch/daw/meetings/consult/CM-Dec03-EP2.pdf>, 2. 3. 2007.
- Boyd, Monica in Grieco, Elizabeth M. (2003): *Women and Migration: Incorporating Gender into International Migration Theory*. Migration Policy Institute: Migration Information Source. Washington, D.C. March. Dostopno preko www.migrationinformation.org/Feature/print.cfm?ID=106, 7. 3. 2007.
- Chang (2006): Disposable Domestics: Immigrant Women Workers in the Global Economy. V Zimmerman, Litt in Bose (ur.), *Global Dimensions of Gender and Carework*, 39–47. Stanford: Stanford University Press.
- Cheever, Susan (2002): The Nanny Dilemma. V Barbara Ehrenreich in Arlie Hochschild (ur.), *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, 31–54. New York: Metropolitan Books.
- Cohen, Philip N. (1998): Replacing Housework in the Service Economy. *Gender & Society* 12: 219–232.
- Cox, Rosie (2007): Introduction. V B. Campkin in R. Cox (ur), *Dirt. New Geographies of Cleanliness and Contamination*, 15–24. London in New York: I. B. TAURIS..
- Da Roit, Barbara (2007): Changing International Solidarities within Families in a Mediterranean Welfare State. *Current Sociology* 55 (2): 251–269.
- Dawn, Lyon (2006): The Organization of Care Work in Italy: Gender and Migrant Labor in the New Economy. *Indiana Journal of Global Legal Studies* 13 (1): 207–224.
- Ehrenreich, Barbara in Arlie Russell Hochschild (ur.) (2003): *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books.
- Ehrenreich, Barbara in Hochschild, Arlie R. (2003): Introduction. V Barbara Ehrenreich in Arlie Hochschild (ur.), *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, 1–13. New York: Metropolitan Books.
- Ehrenreich, Barbara (2003): Maid to Order. V Barbara Ehrenreich in Arlie Hochschild (ur.), *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, 85–103. New York: Metropolitan Books.
- Elfring, Tom (1989): New Evidence on the Expansion of Service Employment in Advanced Economies. *Review of Income and Wealth* 35 (4): 409–440.
- Escrivá, Angeles (2005): Aged Global Care Chains: A Southern European Contribution to the Field. Prispevek na konferenci »Migration and Global

- Domestic Work«, The Netherlands Institute for Advanced Studies, Wassenaar, 26–29 May, the Netherlands. Dostopno preko <http://envejecimiento.sociales.unam.mx/articulos/conference.pdf>, 5. 1. 2009
- Freedman, Jane (ur.) (2003): *Gender and Insecurity: Migrant Women in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Gamburd, Michele Ruth (2000): *Kitchen Spoon's Handle: Transnationalism and Sri Lanka's Migrant Housemaids*. Cornell University Press.
- Gregson, Nicky in Lowe, Michelle (1994): *Servicing the Middle Classes: Class, Gender and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain*. London in New York: Routledge.
- Herrera, Gioconda (2005): Work and Social Reproduction in the Lives of Ecuadorian Domestic Workers in Madrid. Prispevek na konferenci »Migration and Global Domestic Work«, The Netherlands Institute for Advanced Studies, Wassenaar, 26–29 May, the Netherlands Dostopno preko http://www.nias.knaw.nl/en/news_forthcoming_activities/lutz/new_13/herrera.pdf, 5. 1. 2009.
- Hess, Sabine in Puckhaber, Annette (2004): 'Big Sisters' are better Domestic Servants? Comments on the booming au pair Business. *Feminist Review* 77 (1): 65–78.
- Hochschild, Arlie Russel (2000): Global Care Chains and Emotional Surplus Value. V Hutton, W. in A. Giddens (ur.), *On the Edge: Living with Global Capitalism*. London: Jonathan Cape.
- (2003) Love and Gold. V Barbara Ehrenreich in Arlie Hochschild (ur.) *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy* (15–30). New York: Metropolitan Books.
- Hondagneu-Sotelo, P. in Avila, E. (1997): 'I'm here, but I'm there. The Meanings of Latina Transnational Motherhood'. *Gender and Society* 11 (5): 548–571.
- Hoy, Suellen (1996): *Chasing Dirt: The American Pursuit of Cleanliness*. New York: Oxford University Press.
- Hrženjak, Majda (2007): Nevidno delo. Ljubljana: Mirovni inštitut.*
- Ibbara, Maria (2002): Emotional Proletarians in a Global Economy: Mexican Immigrant Women and Elder Care Work. *Urban Anthropology* 31(3–4).
- Ishkanian, Armine (2002): Between Tragedy and Reality: Armenian Women's Labor Migration in the Post-Soviet Period, *Anthropology of East Europe Review* 20 (2).
- Jolly, Susie in Reeves, Hazel (2005): *Gender and Migration*, Bridge Foundation. Dostopno preko <http://www.bridge.ids.ac.uk/reports/CEP-Mig-OR.pdf>, 19. 6. 2008.
- Kofman, Eleonore in Raghuram, Parvati (2004): An Introduction from the Guest Editors. *Feminist Review* 77 (1): 4–6.
- Kofman, Eleonore (2008): Gendered Migrations, Livelihoods and Entitlements in European Welfare Regimes. V Nicola Piper (ur.) *New Perspectives on Gender and Migration*, 59–100. New York: Routledge.
- Mattingly, Doreen J. (2001): 'The Home and the World: Domestic Service and International Networks of Caring Labor'. *Annals of the Association of American Geographers*, 91 (2) 370–86.

- Misra, Joya in Merz, Sabine N. (2004): *Neoliberalism, Globalization, and the International Division of Care*. Dostopno preko <http://www.umass.edu/sadri/pdf/WP/WP%20-%20Misra%20Merz.pdf>, 2. 7. 2009.
- Morokvasic, Mirjana (2004): 'Settled in Mobility': Engendering Post-Wall Migration in Europe. *Feminist Review* 77 (1): 7-25.
- McNeil-Walsh, Colleen (2004): Widening the Discourse: A Case for the Use of Post-Colonial Theory in the Analysis of South African Nurse Migration to Britain. *Feminist Review* 77 (1): 120-124.
- Ogaya, Chiho (2004): Social Discourses on Filipino Women Migrants. *Feminist Review* 77 (1): 180-182.
- Oishi, Nana (2002): Gender and Migration: An Integrative Approach. *Center for Comparative Immigration Studies*. Dostopno preko <http://repositories.cdlib.org/ccis/papers/wrkg49>, 5. 6. 2003.
- Oishi, Nana. (2002): *Gender and Migration; An Integrative Approach*. San Diego: The Center for Comparative Immigration Studies Working Paper 49, University of California, San Diego.
- Palmer, Phyllis (1989): *Domesticity and Dirt. Housewives and Domestic Servants in the United States, 1929-1945*. Philadelphia: Temple University Press.
- Parreñas, Rachel Salazar (2001): *Servants of Globalization. Women, Migration and Domestic Work*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- (2005): *Children of Global Migration: Transnational Families and Gendered Woes*. Palo Alto: Stanford University Press.
- (2006): Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Work. V Zimmerman, Litt in Bose (ur.), *Global Dimensions of Gender and Carework*. Stanford: Stanford University Press (48-64).
- Pérez Orozco, Amaia (2009): *Global Perspectives on the Social Organization of Care in Times of Crisis: Assessing the Situation*, Gender, Migration and Development Series, Working Paper 5.
- Romero, Mary (2002) *Maid in the U.S.A.* New York: Routledge.
- Shah, Nasra M (2004): Gender and Labor Migration to the Gulf Countries. *Feminist Review* 77 (1): 183-185.
- Song, Miri (2004): When the 'Global Chain' does not lead to Satisfaction all around: A Comment on the Morecambe Bay Tragedy. *Feminist Review* 77 (1): 137-140.
- Zimmerman, Mary K, Litt, Jacquelyn S. in Bose, Christine E. (ur.) (2006): *Global Dimensions of Gender and Carework*. Stanford: Stanford University Press.
- Zlotnik, Hania (1995): The South to North Migration of Women. *International Migration Review* 29: 229-254.
- Zlotnik, Hania (2003): The Global Dimensions of Female Migration. *Migration Information Source*, marec.
- Yeates, Nicola (2004): A Dialogue with 'Global Care Chain' Analysis: Nurse Migration in the Irish Context. *Feminist Review* 77 (1): 79-95.
- World Migration (2005): *Costs and Benefits of International Migration*. World Migration, 2006. New Dewhi: Academic Foundation.